

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Mezopotamya'da Tarımsal Üretiminin Devamlılığı için Krallığın Finanse Edilmesi: Vergilendirme

Financing the Kingdom for the Sustainability of Agricultural Production in Mesopotamia: Taxation

Ercüment YILDIRIM

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
neshali@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-5376-4061

Ozan Arslan AYTAN

Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ozanarslanaytan@gmail.com

Orcid ID: 0000-0003-0845-8983

Öz: İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçmesinin akabinde, insanlık tarihinde yaşanan en büyük gelişmelerden biri olan yazının icadıyla beraber tarihi dönemler başlamıştır. Tarımsal üretimin başlaması sonucunda kurulan köy toplulukları zaman içerisinde büyüyerek kent boyutundaki toplumsal yaşam alanlarına dönüşmüştür. Kentlerin kuruldukları coğrafyaların sağladığı imkanlar dahilinde nüfus artmış ve karmaşık toplumsal ilişkilere dayalı bir sosyal yapı meydana gelmiştir. Bu sosyal yapının içerisinde farklı meslek gruplarında uzmanlaşma ve toplumsal sınıflaşma ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı büyük düz araziler, kentlerin ve daha sonrasında da krallıkların kurulduğu bölgeler hâline gelmiştir. Bu krallıkların sınırları içerisinde yaşayan insanlar, krala olan bağlılıklarına göre değer görmüş ve yaşamlarını da bu bağlılığın karşılığını alarak sürdürebilmişlerdir. Bu ilişki bütününde, yönetilenler tarım ve hayvan yetiştiriciliğinden elde ettiklerinin bir kısmını krallığa öderken krallar da askerî gücünü ve siyasi otoritesini tarımsal üretimin devamlılığı için kullanmışlardır. Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kent devletleri ekseninde ele alınan bu çalışmada Akad, Babil ve Asur gibi sonradan ortaya çıkan devletlerdeki vergilendirme sistemlerine de yer verilmiştir. Ayrıca bu çalışma Fırat ve Dicle nehirlerinin tarımsal üretimin şekillenmesindeki etkisi ile yetişen ürünlerin, krallıklar tarafından vergi yoluyla nasıl ve niçin alındığına dair açıklamalar yapmayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergilendirme, Bala, Gun-Mada, Miksu.

Abstract: Following the transition of mankind to settled life, the greatest development in human history was with the invention of writing and historical periods began. The village communities established as a result of the start of agricultural production have grown over time and turned into urban social living spaces. Within the opportunities provided by the geographies where cities were established, the population increased and a social structure based on complex social relations was formed. Within this social structure, different occupational groups, specialization and social classifications have emerged. In Mesopotamia, the large plain lands irrigated by the Euphrates and Tigris Rivers became the regions where cities and then kingdoms were founded. The people living within the borders of these kingdoms were valued according to their loyalty to the king and were able to live their lives by receiving the rewards of this devotion. In this whole relationship, the ruled pay to the

Geliş Tarihi:06.07.2022

Kabul Tarihi:23.01.2023

Yayın Tarihi:30.04.2023

Atıf: Yıldırım, E. & Aytan, O.A. (2023). Mezopotamya'da tarımsal üretiminin devamlılığı için krallığın finanse edilmesi: Vergilendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 289-299. Doi: 10.33437/ksusbD.1141642

---

kingdom a part of what they get from agriculture and animal husbandry, while the king while the kings used their military power and political authority for the continuity of agricultural production. In this study, which is handled on the axis of the first city-states that emerged in Mesopotamia, the taxation systems in the later states such as Akkad, Babylon and Assyria are also included. In addition, this study aimed to explain how and why the products grown thanks to affect the Euphrates and Tigris rivers on the shaping of agricultural production were taken by the kingdoms through taxation.

Key Words: Taxation, Bala, Gun-Mada, Miksu.

GİRİŞ

Avcı-toplayıcılığa bağlı göçebe hayat tarzının terk edilerek bitki yetiştiriciliğine bağlı yerleşik yaşam biçimine geçişe dair ilk bulgular “Bereketli Hilal” olarak adlandırılan bölgeden gelmektedir. Bu bölge, kabaca kuzeyde Anadolu’nun güneydoğusundan, güneyde Suriye Çölüne; batıda Doğu Akdeniz kıyılarından, doğuda Zagros Dağlarına kadar olan kısmı kapsamaktadır. Bu bölgede Holosen Çağ’ın sona ermesinden sonra bitki yetiştirmeye olanak sağlayan bir iklim yapısına dayalı coğrafya meydana gelmiştir (Wright, 1971: 131-133; Bar-Yosef, 1989: 448-454; Flannery, 1973: 273-282; Byrd, 1994: 128-131). Bu coğrafyada MÖ 10.500’lerde bitki yetiştiriciliğinin başlamasıyla beraber ilk köyler kurulmuş ve yerleşik yaşam başlamıştır. Bu köy toplulukları oldukça kısa bir süre içerisinde bütün Mezopotamya coğrafyasına yayılmıştır. Fırat ve Dicle Nehirleri, özellikle tahılları kapsayan bitki yetiştiriciliğinin sürekliliği için birincil faktördür. Mezopotamya’nın uçsuz bucaksız düzlük arazilere sahip bir coğrafya olmasından dolayı rüzgarların getirdiği lös toprakları, tarımsal verimliliğin artmasına yardımcı olmuştur. Coğrafi ve iklimsel şartların uygun olduğu bu bölgede, ilk yerleşim yerlerinin kurulduğu zamanlardan itibaren tarımsal üretkenlik artırılarak sürdürülmüştür. Sulama kanalları suyun daha uzak arazilere ulaştırılabilmesi, drenaj kanalları ise düzensiz taşkınların tarım arazilerine vereceği zararın en aza indirilmesi için kullanılmıştır (Redman, 1978: 27-30).

Yaklaşık olarak MÖ 7.000’in sonlarından itibaren Mezopotamya’da karakteristik özellikler sergileyen Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi kültürler ortaya çıkmıştır. Çanak-çömlek üsluplarındaki farklılıklar ve mimari yapılarındaki çeşitlilikler bu kültürlerin birbirinden ayırt edilebilmesini sağlamıştır. Basit kültürel olgular barındıran toplulukların genişleyerek etki alanını arttırması ve daha büyük coğrafi bir alan içerisinde yaygınlık göstermesi, Mezopotamya’da ilk kentlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Mellaart, 1975: 146-156; Charvat, 2013: 21-29). Bu kentler, bireysel düzeyde çözüm üretilmeyecek bir ortamda, primitif bir topluluk yapısından karmaşık bir toplum yapısına geçişini temsil etmektedir. Bu toplum yapısının sürmesi için kentli topluma özgün olan yeni ihtiyaçların çözümü gerekmiştir. Bu çözümlerin sonuçları kent toplumunun kendine has özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Mezopotamya’da ilk kentler toplumsal kargaşanın önüne geçildiği, farklı mesleklerin ve bu mesleklerde uzmanlaşan kişilerin ortaya çıktığı ve katmanlaşmış sosyal sınıfların olduğu birimlerdir (Ascalone, 2005: 274; Huot vd., 2003: 33;).

Mezopotamya’nın güneyinde, ilk kent olarak kabul edilen Uruk, MÖ III. binyılın başlarında bir rol model olmuş ve devamında yeni şehirler ortaya çıkmıştır. Sayıları bir anda artan bu kentleri yöneten yönetici sınıfı arasında hızla bir mücadele başlamıştır. Erken Hanedanlar Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde yönetici sınıfının ortaya çıkması, toplumsal ayrışmanın da ortaya çıkmasına koşut olarak gelişim göstermiştir. Mezopotamya’da kent devletlerinden sonra daha büyük krallıklar ortaya çıkmış ve bu noktada bu devletler ellerinde tuttıkları büyük toprakları kontrol edebilmek, tebaasının güvenliğini sağlamak ve kendi varlıklarını sürdürebilmek adına yeni yönetim sistemleri geliştirmişlerdir. Bu sistemlerin iktisadi yönü vergilendirme ile biçimlendirilmiştir (Snell, 2005: 5-10; Yoffee, 2004: 53-62; Algaze, 2008: 30-36; Head, 2015: 25-29). Mezopotamya’daki ilk kent krallıklarında toprakların ve suların tanrılara ait olduğuna inanılmıştır. Tapınaklardaki ruhban sınıfı, tanrı ile halk arasındaki manevi bağlantıyı sağlamasından dolayı, toplumsal artıya sahip olma hakkını kendinde görmüştür. Ancak daha sonraları kralların otoritelerini sağlamlaştırmaları ve yönetsel gücü kendi tekellerinde toplamalarıyla beraber bu haklar tanrılar adına krallar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Mezopotamya’da paranın henüz icat edilmediği zamanlarda vergiler belirli bir mal (tahıl, yün, kereste, hayvan gibi) veya hizmet (tapınak, saray ve sulama kanalı gibi yapıların inşasında çalışmak) karşılığında halktan alınmıştır. Bunun yanı sıra tüccarların yaptığı mal değiş-tokuşlarından da krallar vergi almışlardır. Krallar, halkının güvenliğini ve refahını sağlamak adına, aldıkları vergilerle güçlü ordular kurarak, krallıklarının varlık gösterebilmesi için mücadele vermişlerdir. Dolayısıyla Mezopotamya’da vergilendirme, krallığın

yararına işleyen ve bunun sonucunda, krala bağlı olan tebaanın krallığın yönetimi altında yaşamına devam edebilme imkânı elde edebildiği bir sistemin en önemli iktisadi tarafını temsil etmiştir (Bertman, 2003: 67-68).

FIRAT VE DİCLE'NİN TARIMSAL ÜRETİMDEKİ ETKİSİ

Mezopotamya coğrafyasındaki doğal yapının sağladığı zenginlikler, tarih boyunca bu bölgedeki devletlerin varlıklarına devam edebilmesi için çok büyük bir paya sahip olmuştur. Medeniyetin gelişmesinde oldukça önemli bir etkiye sahip olan Fırat ve Dicle Nehirleri, Mezopotamya'da tarımsal üretimin sürdürülebilmesi için birincil faktördür (Mounjoy, 1967: 4-11). Mezopotamya'daki nehirler yalnızca tarımsal üretim aşamasında değil aynı zamanda ürünlerin ulaştırılmasında ve ticaretinin yapılmasında da etki sahibi olmuştur. Bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle, taşıdığı alüvyonlarla yeni tarım arazilerinin oluşmasını sağlamıştır. Doğal şartlar altındaki taşkın ovaları ve nehir kenarları sürekli olarak beslenebildiği için söğüt, kavak ve hurma gibi ağaçlarla kaplı yoğun bir bitki örtüsüne sahip olmuştur. Bu bitki örtüsü domuz, sığır, koyun, keçi ve ceylan gibi hayvanların bölgede çoğalmasına yol açmış ve Mezopotamya insanları bu hayvanları evcilleştirerek kendi yaşamlarını kolaylaştırmak için kullanmışlardır. Doğal olarak yetişen bitkileri kontrolleri altında büyüten Mezopotamya'nın ilk köy sakinlerinin tarımsal üretimin devamı için nehirleri kontrol altına alması gerekmektedir. Bundan dolayı nehir yollarına sulama kanalları ve bentler inşa etmişlerdir. Bu yenilikler Mezopotamya'da sosyo-ekonomik gelişmenin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Dolukhanov, 1998: 356; Rzoska, 1980: 41-43; Köroğlu, 2016: 19-20).

Mezopotamya'da tarımsal üretiminin sürekli hâle gelmesinde tahılların yetiştirilmesi büyük önem arz etmiştir. Arpa ve buğday gibi tahılların yetiştirilebilmesi bu nehirlerin sağladığı imkanlar dahilinde gerçekleşebilmiştir. Arpa ve buğday Mezopotamya'da krallıkların ortaya çıkışı ve varlığını sürdürebilmesi için çok önemli tahıllardır. Yetiştirilebilmesinin yanı sıra saklanabilmesi ve dağıtımının kolayca yapılabilmesi de vergilendirilebilmelerini sağlamıştır. Mezopotamya'nın tarihöncesi dönemlerden itibaren gelişmekte olan ticaret ve iletişim ağı sayesinde toplumlararası bağlantılar kurulabilmiştir. Bu iletişimin ortaya çıkışında da nehirlerin etkili olduğu söylenebilir (Postgate, 1992: 169-170; Maisels, 1999: 109-114; Scott, 2019: 121-122).

Fırat ve Dicle nehirlerinin akış yönü kuzeyden güneye doğru hareket halinde olup, Basra körfezine varmadan önce Şattularap olarak adlandırılan bölgede birleşerek denize dökülmektedir. Alüvyonlu topraklar, Fırat ve Dicle vadisinin engin sahalarında yoğunlaşmaktadır. Mezopotamya'nın çok büyük bir bölümünün, özellikle güneyinin deniz seviyesinden 100 metreden daha az bir yükseklikte olduğu, alçak ve düzlük ovalardan meydana geldiği söylenebilir. Bu düzlükler içerisinden geçen Fırat ve Dicle nehirlerinin seviyesinde, kaynağını aldığı coğrafyadaki senelik yağış miktarına ve karların erimesine bağlı olarak değişimler meydana gelmiştir (Adams, 1981: 80-81; Nissen, 2004: 65-66). Bu nedenle su debisindeki yükselmeleri ve taşkınları önceden kestirmek imkânsız görülmektedir.

Mezopotamya'da nehir sularının düzensiz akışını ve öngörülemez taşkınlarını kontrol altına alabilmek için sulama kanalları inşa edilmiştir. Bu sulama kanallarının inşa edilmesi için büyük bir insan kalabalığının iş ve emek gücüne gereksinim duyulmuştur. Bununla beraber hayvanlar da sulama kanallarının inşasında çalıştırılmış olmalıdır (Childe, 1950: 9-16). Tarım arazilerinin ihtiyaç duyduğu suyun kontrollü bir şekilde kullanılmasıyla beraber tahıllar başta olmak üzere pek çok ürün yetiştirilebilir hale getirilmiştir. İlk köylerin ortaya çıktığı zamanlardan itibaren nehirler yerleşim alanlarının kurulmasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Nehirlerin akış yönlerindeki değişime bağlı olarak MÖ 5.500'lerde Uruk ve çevresindeki yerleşim alanlarının sürekli olarak değiştiği tespit edilmiştir. Yerleşim bölgelerindeki su debisinin aniden düşmesi sonucunda, tarım arazileri yeteri kadar sulanamamış ve bundan dolayı kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu durumda nehrin tarım arazilerini sulamaya imkân tanıyan başka bölgeleri, yeni yerleşim alanlarına dönüştürülmüştür (Nemet-Nejat, 1998: 11-13).

Mezopotamya'da Tarım Üretim

Ön Asya'da bitkilerin evcilleştirilmesi ilk kentlerin ortaya çıkışından çok daha önceki tarihlere dayanmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 10.500'lerde yabani arpa ve buğday (einkorn ve siyez) ilk evcilleştirilen tahıllardır. Farklı Neolitik topluluklar tarafından çeşitli bölgelerde eş zamanlı olarak

evcilleştirilen bitkiler zaman içerisinde tüm Ön Asya'ya yayılmıştır. Bu evcilleştirme sürecini takiben yeni yerleşim yerleri ve toplumsal ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda, toplumsal bir dönüşüm yaşanmış ve çeşitli karmaşık organizasyonlar meydana getirilmiştir (Belwood, 2005: 106; Miller, 2006: 42; Zeder, 2011: 230; Larson ve Fuller, 2014: 119). Yaklaşık olarak MÖ 6.000'lerde arpa ve buğday Mezopotamya'daki topluluklar için en önemli besin maddeleridir. Ekmek ve bira yapımında kullanılan bu tahıllar aynı zamanda hayvan yemi olarak da kullanılmıştır. Arpa ve buğdayın uzun süreler boyunca bozulmadan saklanabilir olması, üretim-tüketim dengesi açısından oldukça avantajlıdır. Bu iki tahılın yanı sıra soğan, sarımsak, nohut, üzüm, hurma gibi meyve ve sebzeler Mezopotamya'da yetiştirilip tüketilmiştir (Postgate, 1992: 170; Reece, 2005: 18-19; Pollock, 2017: 98-101).

Neolitik Çağ'ın başlarında insan kontrolünde yetiştirilmeye başlanan tahıllar, Erken Hanedanlar Dönemine gelindiğinde daha fazla miktarda fakat benzer yöntemlerle yetiştirilmeye devam edilmiştir. Bu dönemde Ebu Salabih bölgesinden çıkarılan botanik örneklerden görüldüğü üzere; arpa ve kavuz, Güney Mezopotamya'da sıklıkla yetiştirilen ürünlerdir. Bu botanik kalıntıların izlerine hayvan tezeleri ve gübreler üzerinde yapılan incelemeler sonucu rastlanmıştır. Arpa tanelerinin ve buğday kabuklarının varlığından anlaşılacağı üzere yetiştirilen tahıllar, insanların doğrudan tükettiği ürünler haricinde hayvan yemi olarak da kullanılmıştır. Arpa ve buğdayın yanı sıra incir, keten ve susamın da yetiştirildiği arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır (Reade, 2000: 11-14; Pollock, 2017: 172-173). Ayrıca elma ve hurma gibi meyve örneklerine Ur kraliyet mezarlarında yapılan kazılarda rastlanmıştır. Erken Hanedanlar Dönemine tapınaklarda tutulan yazılı kayıtlar arasında birçok besin ürününün adı geçmektedir. Bu kayıtlardaki bazı meyvelerin ve çeşitli tahıllardan yapılan ekmeklerin tapınaklara tanrılar adına gönderildiği ve festivallerde kullanıldığı belirtilmiştir. Asur Krallığı döneminden kalma metinlerde hurma ağacının öneminden ve meyvesinin ne kadar değerli olduğundan bahsedilmektedir. Hurma, iklim ve toprak bakımından uygun olan Mezopotamya coğrafyasında sıklıkla yetiştirilen bir meyvedir. Ayrıca kurutulup kolaylıkla saklanabiliyor olması hurmayı daha da önemli kılmaktadır. Mezopotamya'da bir ürünün uzun süre saklanabilmesi ve muhafaza edilebilir olması vergilendirilebilmesi açısından oldukça önem arz etmiştir (Bertman, 2003: 291-293; Khurt, 2017: 24).

Mezopotamya'da Krallıklar Öncesinde İktisadi Yapının İşleyişi

Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Döneminde bir ibadet merkezi olarak görülen tapınaklar, toplumun hem inanç hem de iktisadi ihtiyaçlarına karşılık veren kurumsal mabetlerdir. Bu dönemde tapınaklar bölgesel veya merkezi bir yönetsel otoritenin idaresinde değildir. Tapınaklar inşa edilirken harcanan toplumsal emek, toplumun ortak paydada bulunduğu bir eşgüdümü ifade etmektedir. Bir arada yaşayan insanlar, maddi bir karşılık beklemeden, gönüllülük esasına dayalı olarak tapınakların yapımı için çaba göstermiştir. Bu çabanın altında yatan en önemli itki inançtır. Tapınakların inşası, iâsesi ve tamiri toplumun manevi olarak kendine görev bildiği ortak bir eylem olmalıdır. Sınıflaşmanın ve toplumsal katmanlaşmanın başladığı MÖ III. binyılda tapınaklar, tanrılar ile halk arasında birer aracı vazifesi gören ruhban sınıfı mensuplarının altında idare edilen ibadet merkezleridir (Richard ve Sterba, 1976: 17- 20; Yıldırım, 2017: 35-43;).

Bu tapınaklarda halkın ürettiği toplumsal artı, tanrılar adına toplanmıştır. Ruhban sınıfının elinde biriktirilen tarımsal ürünlerin bir kısmı yine tanrılar adına topluma geri dağıtılmıştır. Çeşitli festivaller ve kutsal günlerde halka yeniden dağıtılan ürünlerin haricinde ruhban sınıfı üyeleri, bu ürünlerin bir kısmını kendisi için ayırmıştır. Ruhban sınıfı mensupları, toplumun manevi gereksinimlerini giderdiklerinden, toplumsal artının bir kısmına sahip olma hakkını kendilerinde görmüş olmalılardır. Halk ürettiği ürünün belli bir kısmını tanrılar adına tapınaklara vermiştir. Bu anlamda tapınakta toplanan bu ürünlerin Mezopotamya'daki ilk vergiler olduğu söylenebilir (Foster, 1981: 228-230; Kraus, 1990: 1-20; Diakonoff, 1991: 36-37).

Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Döneminde tapınaklar içerisinde kiler, depolama alanı veya tahıl ambarı olarak kullanılan büyük odalar yer almaktadır. Bu alanlarda toplanan ürünler türlerine göre kategorize edilmişlerdir. Böylelikle tapınaklarda tarımsal üretimi düzenli hale getirmek, sürekliliğini sağlamak, tapınağın ihtiyaçlarını gidermek ve kıtlık zamanlarında kullanmak için tedbirler alınmıştır. Mezopotamya'da ortaya çıkan yazı sisteminin tapınaklarda toplanan ürünlerin kaydının tutulmasına olan ihtiyaçtan dolayı icat edildiği iddia edilmiştir (Richard ve Sterba, 1976: 18-19). Mezopotamya'da Uruk döneminde yeni bir çanak çömlek üslubu olarak ortaya çıkan eğik ağızlı kaselerin tapınak temelli

vergilendirme sisteminin bir parçası olduğu düşünülebilir. Seri üretimin sonucunda ortaya çıkan bu kaseler, Mezopotamya'nın tümünde yaygınlık göstermiştir. Bu kaselerin üretim amacının tam olarak ne olduğu bilinmemekle beraber kullanımı hakkında muhtelif yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan bir tanesi de tapınak tarafından alınan tahıl ürünlerini ölçerek birim miktarını tespit edebilmektir. Tapınağın talep ettiği ürünler bu kaseler aracılığıyla tapınağa verilmekte ve böylelikle ürünlerin kaydı tutulabilmekteydi (Makkay, 1983: 5-6; Roaf, 1996: 65-66; Nissen, 2004: 97;).

Mezopotamya'nın sosyo-ekonomik yapılanmasına dair bilgiler krallıklar ortaya çıkmadan önceki zamanlara dayanmaktadır. Uruk kent dönemiyle birlikte *Oikos*¹ adı verilen örgütlü topluluklar, ekonominin işleyişi bakımından önemli bir yere sahiptirler. Aynı aileden veya birkaç ailenin birleşerek meydana getirdiği bu hane tipi gruplar Mezopotamya'daki üretim ekonomisinin işleyişini temsil etmişlerdir. Zanaatkar, işçi, çiftçi, çoban ve diğer meslek gruplarından olan kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları yapı, hane yöneticisinin veya liderinin denetimi altında sürdürülmüştür. Bu yapıyla beraber çeşitli meslek gruplarının üretimi sürekli kılınabilmiş ve böylece istihdam sağlanabilmiştir. Her meslek grubu ürettiği veya işlediği ürünü mensup olduğu oikos adına üretiyorken, bunun karşılığında toplam üründen kendine düşen payı almıştır. Haneye bağlı kişiler cinsiyet, yaş ve meslek grubuna göre yaptığı işin karşılığında hak ettiği tayını, temel geçim malzemeleri ve gündelik kullanım eşyaları olarak almışlardır. Bunun yanı sıra *Oikos*'da üretilen malların bir kısmı da tapınağa verilmiştir. Tapınaklar, büyük hanelerin sahip olduğu üretim organizasyonuna sahip olmasalar bile devamlılığını sürdürebilmek için maddi olarak desteklenmeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle de *Oikos*'da üretilen malların bir bölümü tapınaklara maddi bir karşılık beklenmeden aktarılmıştır. Bu malların tapınaklara koşulsuz aktarılmasındaki en büyük etmen insanların tanrılara karşı yükümlülüklerin yerine getirme arzusu olmalıdır. Ruhban sınıfı mensupları tapınak bünyesindeki bu malları tanrılar adına topladığını ifade ederek dinsel bir görev üstlendiklerini halka inandırmışlardır. Bu anlamda halkın ürettiği iş/emek gücü ve toplumsal artının bir kısmı tapınağa vergi olarak aktarılmıştır (Diakonoff, 1991: 36-39; Renger, 1994: 180-184; Pollock, 2017: 141-144;).

Mezopotamya'da Vergilendirme

Eski Çağ tarihindeki krallıklar varlıklarını sürdürebilmek için yönettikleri tebaadan vergiler almışlardır. Mezopotamya'da, kurulan ilk krallıklardan itibaren vergi, yönetilenlerin yani krala bağlı olanların bir yükümlülüğü olmuştur. Krallar, üretimin devamlılığı için gerekenleri yapmak adına üretimin bir kısmını insanlardan almış ve bu kısım ile askerlerin ve saray memurlarının ihtiyaçları karşılanırken, kamu yapılarının inşası için de finansman olarak kullanılmıştır. Mezopotamya'da güvenliği sağlanmış toprakların düzenli bir şekilde ekilip biçilerek elde edilen ürünün belirli bir kısmını kralın payı olarak alması vergilendirme olarak tanımlanırken bu pay ile krallık finanse edilmiştir (Smith, 2015: 7). Vergiler krallıklar tarafından ayni ve nakdi olarak alınmıştır. Ölçülebilir ve sayılabilir tahıllar veya uzun süre muhafaza edilebilir ürünler ayni vergiler olarak alınmıştır. Tahılların yanı sıra sarayın ve ordunun sahip olduğu binek hayvanlarının beslenmesi adına saman gibi hayvan yemleri de vergi olarak alınmıştır. Nakdi vergiler ise sayılabilme ve ölçülebilme olanağı taşıyan tahıllara veya diğer eşyalara karşılık gelen altın ve gümüş gibi değerli işlenmiş hammaddeler olarak temin edilmiştir. Çiftçiler vergilerini ayni olarak öderken, zanaatçılar, demirciler, tüccarlar hekimler vb. meslek gruplarına ait kimseler vergilerini nakdi olarak ödemişlerdir. (Leick, 2002: 244). Bu vergiler genellikle saray veya askeri ihtiyaçları gidermek adına halktan ve büyük toprak sahibi zengin kimselerden alınmıştır. Toprak sahibi olmayanlardan alınan vergiler hakkında kanıt yoktur ancak yine de bu kimselerin saraya veya krallığa karşı bir sorumlulukları olmalıdır. Bu nedenle en alt sınıftan olan topraksız kişiler vergilerini, tapınaklar, saraylar, sulama kanallarının yapımında ve krallığa ait topraklarda çalışarak ödemişlerdir. Alınan vergilerin miktarı veya oranı kesin olarak bilinmemektedir (Wallensfels & Sassons, 2000: 41).

Mezopotamya'da Sumer kent devletlerinden itibaren vergilerin alındığı bilinmektedir. MÖ 2400'lü yıllarda Lagaş kralı olarak hüküm sürmüş olan Urukagina zamanında *Masdaria Vergisi* olarak bilinen bir vergi alınmaktaydı. Bu vergi besi hayvanlarının alınmasıyla ilgili bir vergidir. Ur-nanşe

¹ *Oikos*, eski Yunancada, ev, mülk, hane ve hane birliği gibi pek çok anlama gelmekte olan bir sözcüktür. Mezopotamya'nın örgütlü toplumsal yapısını tanımlanmak için kullanılan bu sözcük daha çok haneler birliği veya aileler birliği anlamlarına karşılık gelmiştir (Pollock, 2017: 142).

zamanında vergiler *Ensi* olarak bilinen yöneticiler aracılığıyla toplanmıştır (Roux, 1992: 170-171). Toplanan vergiler krallar veya krallıklar adına toplanırken aynı zamanda mabetler de bu vergilerden kendilerine düşen payı almışlardır. Sumerler’de halkın tapınaklara vermek zorunda oldukları vergileri toplamakla mükellef olan tahsildara “*maşkim*” adı verilmiştir. Vergiler krallıklara ve tapınaklara aynı olarak ödenmiştir. Bu vergiler arasında genellikle tahıllar, sebzeler ve meyveler yer almıştır. Ayrıca bazı tahıllardan ve meyvelerden elde edilen bira ve şarap da vergi olarak tanrı veya tanrıçalara sunulmak için tapınaklara ve saraylara verilmiştir (Kinal, 1983: 126-127).

Sumer kent devletlerinde tarımsal ürünler ve diğer mallar şehrin koruyucu tanrısının aitti. Topraklar baş tanrının özel mülkü olarak görüldüğü için onun izniyle ve onun adına ekilip biçilmiştir. Gücün tapınaklardan çıkıp sarayın ve kralların eline geçmesiyle beraber tanrıların şerefine ekilen topraklar artık kralların adına ekilmeye başlanmıştır. Buna dair Erken Hanedanlar Dönemi’nde MÖ. 2750’de Lagaş kentinin kralı olan Urukagina tarafından yazdırılan bir talimatnamede, halkın emek gücünün tapınaklar tarafından nasıl sömürüldüğünden bahsedilmektedir. Bu talimatnameden anlaşıldığına göre; tapınaklardaki ruhban sınıfının halktan aldığı ağır vergilere Urukagina engel olmuştur (Kinal, 1983: 135).

Üç bölümden oluşan Urukagina talimatnamesinin birinci bölümünde; “*Tanrıların sığırları krala ait tarlaların sulanmasında kullanılıyordu. En iyi tarlalar kralın dostlarına veriliyordu. Semiz eşeği ve sığırı tapınak görevlileri alıyorlardı. Bu görevliler mahsulleri, kralın dostlarına taksim ediyorlardı. Herhangi bir tapınağın görevlisi, bir fakirin annesinin bahçesindeki ağaçları kendisi için kesiyor ve meyvelerini alıyordu. Mezara bir ölü gömülürse, tapınak görevlisi kendi içkisi için 7 testi bira, kendi yemesi için 420 ekmek ve 120 ölçek (sila) arpa, bir elbise, bir oğlak ve bir yatak alıyordu*” diye bahsedilmiştir. Son bölümünde ise “*Enlil’in savaşçısı Ningirsu, Urukagina’ya krallığı verdiği zaman, o eski adetleri yeniden tesis etti. Beyaz bir koyun, bir kuzu için (verilen) vergilere bakan müfettişi kaldırdı, din adamlarının saraya getirdikleri vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Artık Ningirsu’nun toprakları içinde hiçbir müfettiş yoktur. Mezara bir ölü konulursa, tapınak görevlisi kendi içeceği olarak 3 testi bira, yiyecek olarak 80 ekmek, bir yatak ve bir oğlak alacaktır. Hiçbir yerde din adamları, artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez, eğer kralın tebâsının eşeği doğurursa, onun beyi ona “bunu senden alacağım” derse, eğer o, onunla satışa anlaşır, ona “istediğim parayı ver” der. O (Urukagina) böyle düzenledi ve Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz, Urukagina, Ningirsu ile bu antlaşmayı akdetti*” denilmektedir (Kinal, 1983: 135).

III. Ur Hanedanlığının ikinci kralı Şulgi döneminde tapınaklar için yapılan bağışlar ve tapınaklara verilen hediyeler, saray memurlarının, ordunun ve krallığın adına toplanmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde tapınaklar, krallık tarafından inşa ettirilmiş ve tamirleri yaptırılmıştır. Kral Şulgi, Enlil tapınağının bakımını krallığa alınan vergilerden karşılamıştır (Mcintosh, 2005: 129). III. Ur Hanedanlığı döneminde, “*Bala*” (takas anlamına gelen) olarak adlandırılan bir vergi sisteminden bahsedilebilir. Bu vergi sistemi merkezi krallığın hüküm sürdüğü tüm topraklardaki kaynakları kullanabileceği türden bir uygulamadır. Bala vergisi, krallığın belirlediği belli dönemlerde, ensiler tarafından toplanmıştır. Vergiler vergi mükelleflerinin sahip oldukları mesleklere göre farklılıklar göstermektedir (Sharlack, 2004: 23; Garfinke, 2010: 189-192; Bodley, 2011: 234-235). Hayvan, tahıl veya gümüş karşılığında alınan vergiler, krallığın ihtiyaç duyduğu alanlarda kullanılmıştır. Krallığa bağlı her bir kent, ödediği farklı vergi kalemleri ile bu sisteme katkılar sunmuştur. Örneğin Girsu topraklarında bol miktarda tahıl ürünü yetiştirilirken, Umma’dan temin edilen deri, yün ve kütük gibi malzemeler bu vergi sisteminin bir parçası olmuştur. Bu vergi sistemiyle genellikle kraliyet ailesi, soylular ve ordu beslenmiş, kıtlık ve savaş durumu gibi zorunlu zamanlarda ise toplanan vergilerin bir kısmı halka dağıtılmıştır (Jones ve Morales, 2017: 228-229; Liverani, 2013: 197).

Emeğe dayalı vergilendirme de Bala sisteminin bir parçasıdır. Sulama kanalları, tapınaklar ve saraylar için ihtiyaç duyulan iş gücü için *Gurus* (Erkek köleler) ve *Geme* (Kadın köleler) kullanılmıştır. İnşa faaliyetlerinde çalıştırılan işçilerin işesi ise toplanan vergilerden karşılanmış iken çalışanların cinsiyetine ve yaşına göre verilen yiyecek miktarları farklılık göstermiştir. (Englund, 2012: 431; Mieroop, 2018: 70-71).

Akadlar ve III. Ur Hanedanlığı dönemlerinde toprak kiralama vergisi olduğu anlaşılan *gun-mada vergisi*, krallıkların sahip olduğu topraklarda ekilebilir arazilerin soylulara ve zenginlere ürün

yetiştirmeleri için kiralanmasının karşılığında alınmıştır. Bu vergi aynı zamanda krallığın merkeze bağı olan topraklarında görev alan askerler tarafından ödenmiştir. Krallığın toprakları genişledikçe yeni ele geçirilen yerlerde istihdamın sürdürülebilmesi ve verimin düşmemesi adına böyle bir vergi uygulaması geliştirilmiştir. Kentlerin veya krallığa bağı bölgelerin valileri, üst kademedeki askerleri ve zenginleri krallığın topraklarını kiralayarak işletmiş ve böylece hem krallık hem de bölgesel yöneticiler kâr elde edebilmiştir. Elde edilen gelirin bir bölümü aynı olarak saraya gönderilmiş ve sarayın depolarında biriktirilmiştir. Bu verginin genellikle III. Ur Hanedanlığının merkezi topraklarının dışında kalan topraklarından yılda bir defaya mahsus alındığı bilinmektedir. Gun-mada vergisiyle birlikte krallığın merkezi topraklarının iktisadi olarak idare edilmesi ve denetlenebilmesi sağlanmıştır (Steinkeller, 1991: 199; Wallensfels & Sassons, 2000: 116; Englund, 2012: 431) Ur, Nippur, Girsu, Umma ve özellikle Puzrish-Dagan gibi kentlerden ele geçen tabletler bu vergi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Elde edilen vergilerin toplanma alanı olan bu kentin aynı zamanda, vergilerin dağıtım merkezi konumunda olduğu çivi yazılı metinlerde görülmektedir. Tapınaklar, kraliyet ailesi mensupları ve saray memurlarının ihtiyaçları için toplanan vergiler Puzrish-Dagan'da toplandıktan sonra dağıtım yapılmıştır (Gibson & Biggs, 1991: 25-29; Stiebing, 2008: 82).

Mezopotamya'da Akadlar döneminden itibaren alınan bir tahıl vergisi de *Miksu*¹ vergisidir. Bu verginin Akadlar ve Akadlardan sonra gelen diğer krallıklar tarafından uygulandığı görülmektedir. Ancak verginin adı terminolojik olarak tartışmalıdır. Miksu teriminin kelime manasından çıkarılan anlam; çiftçilerin topraktan elde ettiği mahsulün bir kısmını, bağı olduğu krallığa vergi olarak vermesiyle ilgilidir. Akadlarda yalnızca toprak mahsullerini kapsayan bu vergi kalemi, Mezopotamya'da kurulan sonraki krallıklarda -özellikle Babil'de- tarım vergisi olmasının yanı sıra başka ürünleri veya metalleri de kapsamış olmalıdır. Babillerde Hammurabi döneminde krallığın topraklarının kiralanması ve kiracının bu topraklarda yalnızca tahıl ürünleri yetiştirebilmesine dair bir uygulamaya gidildiği görülmüştür. Böylelikle bu dönemde tahıl vergisi veya toprak vergisi olarak nitelendirilebilecek Miksu'nun uygulama yöntemi daha karmaşık bir hal almıştır. Bu yeni uygulamayla beraber Babil krallığında hem vergi geliri elde edilebilmiş hem de ekilebilir toprakların boş bırakılmaması sağlanarak tebaanın beslenmesi başarılıdır (Ellis, 1974: 212-214; Boivin, 2016: 54-56). Krallığın kiraya verdiği bu araziler *Ilku*, *Sukussu* ve *Eibtu* toprakları gibi farklı isimlerle sınıflandırılmıştır. Ancak bu sınıflandırmanın arazinin verimliliği, büyüklüğü, kapasitesi nispetinde mi yoksa kiracının statüsüne göre mi yapıldığı henüz anlaşılmamaktadır (Ellis, 1976: 148-160; Wallensfels & Sassons, 2000: 115).

Vergiye tabi olanların ödemekle yükümlü olduğu miktarın toplanması, krallıklara bağı vergi tahsildarları tarafından gerçekleştirilmiştir. Krallık adına toplanan vergilerin hızla saray depolarına veya tapınaklara ulaşmasında Fırat ve Dicle nehirleri kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Mezopotamya'da Fırat ve Dicle Nehirleri kıyısında kurulan şehir krallıklarının hâkim oldukları topraklar üzerinde yaşayan insanlardan alınan vergilerde, nehirler üzerinden yapılan ulaşım önemli olmuştur. Özellikle aynı vergilerde büyük miktarlarda tahıl ürünlerinin ulaştırılmasında Fırat ve Dicle Nehirleri kullanılmıştır. Bu nehirler, alınan vergilerin hızlı bir şekilde ulaştırılmasının yanı sıra kara ulaşımına göre daha az güvenlik riski barındırmasıyla da tercih sebebi olmuştur. Özellikle nehirler kısa sürede bozulabilen veya çalınma riski taşıyan malların bir an evvel istenen bölgelere ulaşmasını sağlamıştır. Vergi tahsildarlarının tahsil edeceği vergiyi almak için gittikleri bölgelerde herhangi bir karşı koymaya karşın yanlarındaki askerlere krallar tarafından zor kullanma hakkı tanınmıştır. (Kinal, 1983: 127-128; Wallensfels & Sassons, 2000: 69-70). Toplanan vergilerin orantısal bilgisine ulaşamamakla birlikte Orta Babil Krallığı'nda çiftçiden saman için alınan vergi oranının %25, arpa ve buğday için alınan vergi oranının ise %10 olduğu tahmin edilmektedir. Vergi tahsildarları bağı oldukları krallığın belirlediği miktarlarda vergiyi alabilmek için çeşitli ölçüler kullanmışlardır. Nehir üzerinden taşınması mümkün olmayan durumlar için de kağı benzeri araçların kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Larsen, 1979: 205-206; Jones & Morales, 2017: 237-238).

Merkezi krallıklar tarafından geliştirilen vergi sisteminin düzenli ve sorunsuz bir şekilde uygulanabilmesindeki önemli bir başka faktör ise otokrasidir. Otokrasinin hâkim olduğu krallıklar halkın vergi vermemek adına girişeceği bir eyleme karşın sert tutum sergilemişlerdir. Krallar halkın güvenliğini sağlamak vaadiyle aldıklarını iddia ettiği verginin önemli bir bölümünü asker beslemek için kullanmışlardır. Mezopotamya'da krallıkların gücü ve otoritesi sahip oldukları askeri güçle doğru

¹ Kayıtlarda Miksu olarak geçen bu terim aynı zamanda Makasu ve Makisu gibi farklı isimlerle de anılmıştır (Ellis, 197: 211).

orantılıdır. Bu nedenle ordu, krallığın vergilendirme sisteminin doğru bir şekilde işlediği dönemlerde daha güçlü hale gelmiştir. Nitekim krallığın siyasi olarak zayıflaması ve gücünü kaybetmesi sonucu başka bir siyasi güç, krallık için askeri tehlike riski oluşturabilmekteydi. Askeri olarak zayıf ve siyasi olarak otoritenin kayb olduğu bazı dönemlerde, insanlar tarımsal üretime yeteri kadar özen gösteremediğinde verim oranı oldukça düşmüştür (Oppenheim, 1977: 154-163; Wallensfels & Sassons, 2000: 107-108; Kuiper, 2011:109).

Mezopotamya'da vergilerden elde edilen gelirin kontrol edilmesi ve denetlenmesi krallıklar için özen gösterilen ve önem verilen bir mesele olmuştur. Akad Krallığında, krallar tarım arazilerinde verimliliğin ve üretkenliğin artması için girişimlerde bulunmuşlardır. Mezopotamya'da vergi tahsildarlarının rüşvet alması veya hırsızlık yapmasına karşın sıkı tedbirler alınmıştır. Saraya bağlı olanlar, kraliyet ailesine mensup kimseler, üst düzey valiler ve tapınak görevlileri zaman zaman vergi memurlarını denetleme görevi üstlenmişlerdir (Grayson, 1992: 201-203; Leick, 2002: 148,177-178). Vergi yılının sonunda saraya gelen ürün miktarından yıllık tarımsal verimlilik miktarı hesaplanmış ve sonraki yıllar için tahminler yapılmıştır. Merkezi krallığa bağlı bölgesel yöneticiler ve toprak sahibi olan soylular ve tüccarlar vergi kaçırmak için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu yollarının önünü kesebilmek adına krallar, ağır cezalar uygulayarak vergi gelirlerini artırmaya gayret göstermişlerdir. Merkezi krallıkların hâkim olduğu coğrafya dışında barınabilmenin zor olduğunu bilen vergi mükellefleri bu ağır cezalara maruz kalmamak adına vergilerini çoğu zaman eksiksiz ödemişlerdir (Kinal, 1983: 128).

SONUÇ

Mezopotamya, Eski Çağ tarihi boyunca güçlü krallıkların hüküm sürdüğü bir coğrafya olmuştur. Bu krallıklar, sahip oldukları otoritenin ve zenginliğin devamlılığını sağlamak için etkili vergilendirme yöntemleri kullanmışlardır. Özellikle Asur ve Babil gibi güçlü krallıklarda halktan alınan vergilerin toplanma yöntemleri ile hesaplamaları zamanla daha sistemli bir hale getirilmiştir. Mezopotamya'da en büyük vergi kalemi olan tahıl ürünleri hasat döneminde aynı bir biçimde alınmış ve doğrudan depolanacağı yere gönderilmiştir. En büyük depoların bulunduğu saray ve tapınaklarda uzun süreler boyunca saklanabilen tahıl ürünlerinin yanı sıra, yağ, şarap, bira ile kuru meyveler, krallığın ihtiyaçları için kullanılmıştır.

Mezopotamya'da tarım ve tarımsal üretimden elde edilen gelir, krallıklar için her zaman çok kritik bir öneme sahip olmuştur. Krallıklar tarımsal ürünlerin yetiştirilebilmesine olanak sağlayan toprakları, en yüksek derecede verimlilik alınabilmesi için imar etmiş, düzenlemiş ve sahip oldukları topraklar üzerindeki arazilerin tarıma en uygun hale getirilmesi için çaba göstermişlerdir. Tarım arazileri belli bir vergi karşılığında yönetilenlere dağıtılmış veya kiralanmıştır. Özellikle Babiller Dönemi'nde görülen kiralık tarım arazileri sayesinde hem halkın geçimi sağlanabilmiş hem de krallık kendine gelir elde edebilmiştir. Böylelikle krallar, toprakları üzerinde yaşayan tebaasına karşı sorumluluk duygusuyla hareket ettiği gibi, yönetilenler de kralın ve krallığın varlığına devam edebilmesi için çalışmış ve bu döngü içerisinde vergi, krallığın finanse edilebilmesi için en önemli kaynak haline gelmiştir.

Krallar sahip oldukları topraklar üzerinde yaşayan nüfusun üretim verimliliğinin artması ve daha fazla vergi verebilmesi için tanrılardan istekte bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra salgınlara, kıtlıklara ve düşman saldırılarına karşı da tanrılara sığınmışlardır. Tanrıları memnun etmek için onlar adına tapınaklar inşa ettirmişler ve festivaller düzenlemişlerdir. Mezopotamya insanının yaşamında büyük bir yer tutan tapınakların inşası ve onarımı halktan alınan vergilerle sağlanmıştır. Bunun yanı sıra tanrılar adına dua eden ruhban sınıfı mensuplarının işleri de yönetilenlerin vergileriyle karşılanmıştır.

Erken Hanedanlar Dönemi'nde kurulan kent devletlerinden büyük imparatorluklara kadar Mezopotamya'da halkların güvenliği, işesi, refahı, manevi ve maddi gereksinimleri için yönetsel organizasyonlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu yönetsel organizasyonlar içerisinde bir kral ve ona bağlı olan vezirler, komutanlar, ruhban sınıfı mensupları ve saray memurları yer almıştır. Kralın halkına karşı olan sorumluluklarının yanı sıra halkın da krala ve krallığa olan bağlılığının bir getirisi olarak onun için çalışması ve ürettiği ürünün bir kısmını vergi olarak vermesiyle, yöneten ve yönetilen tebaa arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi meydana gelmiştir. Krallık ve halk arasındaki bu ilişki Mezopotamya tarihi boyunca temelde aynı prensiplere bağlı kalınarak farklı uygulamalar ve sistemler bütününde devam ettirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adams, R. M., (1966). *The Evoulution of Urban Society Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Algaze, G. (2008). *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization* (The Evolution of an Urban Landscape). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Ascalone, E. (2005). *Mesopotamia* (Assyrians, Sumerians, Babylonians). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Bar-Yosef, O., & Belfer-Cohen, A. (1989). The Origins of Sedentism and Farming Communities in the Levant. *Journal of Word Prehistory*, 3, 447-498.
- Belwood, P., (2005). *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*. Blackwell Publishing.,
- Bertman, S., (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press.
- Bodley, J. H., (2011). *Cultural Anthropology: Tribes, States, and the Global System*, Lanham, New York, Toronto, Plymouth: Altamira Press.
- Boivin, O., (2016). Agricultural Economy and Taxation in the Sealand I Kingdom, *Journal of Cuneiform Studies*, 68, 45-65.
- Byrd, B. F., (1994). From Early Humans to Farmers and Herders Recent Progress on Key Transitions. *Journal of Archaeological Research*, 2, (3), 221-253.
- Chadwick, R., (2005). *Firs Civilization: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, London: Equinox Publishing.
- Charvat, P., (2013). *Mesopotamia Before History*. London and New York: Routledge.
- Childe, V. G., (1950). The Urban Revolution. *The Town Planning Review*, 21 (1), 3-17.
- Diakonoff, I. M., (1991). "General Outline of the First Period of the History of the Ancient World and the Problem of the Ways of Development", *Early Antiquity*, Vol. Ed.: I. M. Diakonoff, The University of Chicago Press, Chicago and London, ss. 27- 66.
- Dolukhanov, P., (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. (S. Aydın, Çev.) İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları.
- Ellis, M. D., (1976). *Agriculture and the State in Ancient Mesopotamia*, Philadelphia, Occasional Publications of the Babylonian.
- Ellis, M. D., (1974). Taxation in Ancient Mesopotamia: The History of the Term Miksu, *Journal of Cuneiform Studies*, 26(4), 211-250.
- Englund, R. K., (2012). "Equivalency Values and The Command Economy of The Ur III Period In Mesopotamia", *The Construction of Value in The Ancient World*, Cotsen Institute of Archaeology University of California, Los Angeles, 427-458.
- Flannery, K. V., (1973). The Origins of Agriculture. *Annual Review of Anthropology*, 1973. 2, 271-310.
- Foster, B., 1981. A New Look at the Sumerian Temple State *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24(3), 225-241.
- Garfinke, S., (2010). *Merchants and State Formation in Early Mesopotamia*, Culture and History of the Ancient Near East, Ed.: Melville, S. C. ve Slotsky, A. L. Leiden-Boston: Brill.
- Grayson, A. K., (2008). *Assyrian Civilization", The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East*, From the Eighth to the Sixth Centuries B.C., Vol. III. Ed.: Boardman, I. E. Edwards, S. Hammond, N. G. L., Sollberger E., Cambridge: Cambridge University Press.

- Head, T., (2015). *Ancient Mesopotamia*. Minnesota: Abdo Publishing.
- Huot, J. L., Thalmann, J. P., ve Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*. (A. B. Girgin, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Khurt, A., (2017). *Eski Çağ'da Yakınoğu* (Yaklaşık M.Ö. 3000-330) (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kinal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Köroğlu, K., (2016). *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kraus, F. R., (1990). The Role of Temples from the Third Dynasty of Ur to the First Dynasty of Babylon *Monographs on the Ancient Near East. Undena Publications*. 2(4,) 1-20.
- Kuiper, K. (2011). *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*, New York: Britannica Education Publishing.
- Larson, G., & Fuller, D. (2014). The Evolution of Animal. *The Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics Annu. Rev. Ecol. Evol. Syst.* 2014. 45(115-36), 115-136.
- Leick, G., (2002). *Mesopotamia The Invention of the City*, London, Penguin Books.
- Liverani, M., (2005). *Historical Overview*. Snell, D. in, *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing.
- Liverani, M., (2013). *The Ancient Near East History, Society and Economy*. New York: Routledge.
- Maisels, C., K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu* (Yakınoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş) (A. Şenel, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Makkay, J., (1983). The Origins of the "Temple-Economy" as seen in the Light of Prehistoric Evidence, 45(01), 1-6.
- Mcintosh, J., R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, Santa Barbara, California, Denver, Colorado: ABC Clio.
- Mellaart, J., (1975). *The Neolithic of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Mieroop, M. V., (2018). *Eski Yakınoğu Tarihi MÖ 3000-323*. (S. Gül, Çev.) İstanbul: Homer Kitapevi.
- Miller, N. F. (2006). *The Origins of Plant Cultivation in the Near East*. C. C. Watson in, *The Origins of Agriculture: An International Perspective*.
- Mountjoy, S. (2005). *Rivers in the World History: The Tigris and Euphrates Rivers*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Nemet-Nejat, K. R., (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Westport: Greenwood Press.
- Nissen, H. J., (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya (Yakınoğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri)* (Z. İlkelen, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Oppenheim, A. L., (1977). *Ancient Mesopotamia*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Pollock, S., (2017). *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*. (Burak E., Çev.), İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Postgate, N. (1992). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. London & New York: Routledge.
- Reade, J., (2000). *Mesopotomia*, London: British Museum Press.
- Redman, C. L., (1978). *The Rise of Civilization From Early Farmers to Urban Society in Ancient Near East*. New York: W.H. Freeman and Company.

- Reece, K., (2005). *The Mesopotamians Conquerors of the Middle East*, Florida: Rourke Publishing.
- Renger, J., (1994). On Economic Structures in Ancient Mesopotamia: *Part One, Orientalia, Nova Series*, 63(3) 157-208.
- Richard, L., ve Sterba, A., (1976). The Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia. *The Academy of Management Review*, 1(3), 16-26.
- Roaf, M., (1996). *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, C.: 9, Çev.: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 238s.
- Rzoska, J., (1980). *Euphrates and Tigris Mesopotamian Ecology and Destiny*. London: Dr. W. Junk Publishers.
- Scott, J. C. (2019). *İlk Devletlerin Derin Tarihi: Tahıla Karşı*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sharlach, T., 2004. *Provincial Taxation and the Ur III State*, Leiden: Brill.
- Steinkeller, P. (1991). *The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: The Core and the Periphery*, The Organization of Power Aspects of bureaucracy In The Ancient Near East Ed.: Gibson, M. & Biggs, R. D., Chicago- Illinois, The University of Chicago Press.
- Wallenfels, R. & Sasson, J. M., (2000). *The Ancient Near East. New York*, C.1, Detroit, San Francisco, London, Boston, Woodbridge: Charles Scribner's Sons.
- Wallenfels, R. & Sasson, J. M., (2000). *The Ancient Near East. New York*, C.3, Detroit, San Francisco, London, Boston, Woodbridge: Charles Scribner's Sons.
- Wallenfels, R. & Sasson, J., M. (2000). *The Ancient Near East. New York*, C.4, Detroit, San Francisco, London, Boston, Woodbridge: Charles Scribner's Sons.
- William, H. & Stiebeg, JR., (2008). *Ancient Near Eastern History and Culture, New York San Francisco Boston London Toronto Sydney Tokyo Singapore Madrid Mexico City Munich Paris Cape Town Hong Kong Montreal*, Pearson Longman.
- Wright, G. A., (1971). Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas. *Current Anthropology*, 12 (4-5), 131-133.
- Yıldırım, E. (2017). *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yoffee, N., (2004). *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations*. New York: Cambridge University Press.
- Zeder, M. A., (2011). *The Origins of Agriculture in the Near East. Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas., 221-235.